

UOT 821.512.162

Sonaxanım Hadiyeva,
AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
Bakı ş., İstiqlaliyyət küç., 26
e-mail: sonaxeyal@mail.ru

XIX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ TƏDQIQATÇISI

Açar sözlər: *Bəxtiyar Məmmədzadə, ədəbiyyat, məqalə, tədqiqat, əsər*

Görkəmli ədəbiyyatşünas, ömrünün sonuna kimi Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi, Bakı Asiya Universitetinin şərqşünaslıq və filologiya fakültəsinin dekanı kimi fəaliyyət göstərən f.e.n. dosent Bəxtiyar Məmmədzadə hələ ağıl kəsəndən ədəbiyyatın vurğunu olmuş, tələbəlikdən tədqiqata başlamış, bütün ömrünü klassik ədəbiyyatın, xüsusilə də XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqinə həsr etmişdir. O, N.Vəzirov yaradıcılığından namizədlik, S.Ə.Şirvani yaradıcılığından doktorluq işi yazmışdır. Şərqşünas Elxan Əzizov “Vaxtsiz sönən parlaq ulduz” adlı xatirəsində yazır: “Onun Nəcəf bəy Vəzirovun komediyaları və Seyid Əzim Şirvaninin sənətkarlığı ilə bağlı tədqiqat işləri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yeni söz sayıla bilər”.

Bəxtiyar Məmmədzadənin N.Vəzirovun yaradıcılığı ilə bağlı müxtəlif elmi toplularda və dövrü mətbuatda xeyli məqaləsi çap olunmuşdur. Məqalələr sanbalı, ədəbi tutumu, fikir, ideya baxımından diqqəti çəkir. N.Vəzirovu bir dramaturq kimi səciyyələndirən, onun komediyalarını tədqiqata cəlb edib sənətkarlıq xüsusiyyətlərini araşdıran müəllif hər məqaləsində özünəməxsus yeni fikirləri ilə maraq doğurur. Təsadüfi deyildir ki, onun dissertasiyası haqqında böyük alimlər dəyərli fikirlər söyləmişlər. F.e.d. professor Abdulla Abasov “Əsl alim, gözəl insan və ustad müəllim” adlı məqaləsində Bəxtiyar Məmmədzadəni tələbəlik vaxtından tanıdığını, kafedraya gələrkən tez bir zamanda tələbə və müəllimlərin hörmətini qazandığını, sakit, ciddi, ağayana təbiətə malik olduğunu, kədərini içində çəkən, kimsəyə bildirməyən möhkəm adam olduğunu qeyd edir, onu həm gözəl insan, həm də savadlı alim kimi, həm də ədəbi ictimaiyyətin hörmət bəslədiyi müəllim kimi səciyyələndirərək yazır: “İş elə gətirdi ki, mən Bəxtiyar Məmmədzadənin namizədlik dissertasiya işinə rəsmi opponentlərdən biri oldum. Bəxtiyar XIX əsr ədəbiyyatından, N.Vəzirovun yaradıcılığından mövzu götürmüşdü. Birinci rəsmi opponent görkəmli alim, filologiya elmləri doktoru Kamran Dadaş oğlu Məmmədov, ikinci opponenti mən idim. Bəxtiyar yüksək səviyyədə, xüsusi alim, filoloq təmkini ilə müdafiə şurasının diqqətini cəlb etdi. Müdafiəni xatırlayanlar deyə bilər ki, Bəxtiyarın müdafiəsi əsl sənət, ədəbiyyat müdafiəsi idi”. Hardasa oxumuşdum, ya da kimdənsə eşitmişdim və Bəxtiyar müəllim haqqında “Yaddaşlarda yaşayacaq insan” adlı məqaləmdə yazmışdım ki: “... Hələ o zaman Abbas Zamanov bu işin doktorluq dissertasiyası səviyyəsində olduğunu qeyd edib”.

Bəxtiyar Məmmədzadənin maraqlı məqalələrindən biri “N.Vəzirovun ilk komediyalarında konflikt” adlanır. ADU-nun “Elmi əsərləri”nin “Dil və ədəbiyyat” seriyasından 1977-ci il 1-ci sayında dərc edilmiş məqalədə dramaturqun hələ gənclik dövründə qələmə aldığı komediyalarını təhlil edən müəllif bu məqaləsində N.Vəzirov əsərlərində pyes adlarının atalar sözü olmasını bütün tədqiqatçıların qeyd etdiyini bildirərək yazır: “Belə izahın gerçəkliyi göz qabağındadır. Bununla bərabər bir cəhət də maraqlıdır ki, adların atalar sözü və məsəllər olması, hökm, müəyyən fikir bildirməsi Vəzirov yaradıcılığında başqa funksiya da daşıyır. Əsərlərin bu cür adlandırılması xəlqilik ruhu ilə yanaşı, eyni zamanda maarifçi dramaturqun ideyanı, müsbət ideali rasionalistcəsinə nəzərə çarpdırmasına xidmət

edir. Müəllif əsərin adında da fikrini ifadə etməyə çalışır. Əsərini necə adlandırması Vəzirov dramaturgiyasında fərdi yaradıcılıq keyfiyyətidir, həm də onun yaradıcılığında maarifçi realizm üçün tipik olan rasionalizmin təzahür aləmətidir. Müəllifin ilk komediyalarında atalar sözü ilə adlandırma səciyyəvidir və daha qabarıqdır. Bu da təbii sayılmalıdır. Gənc yaşında maarifçi realizmə xas olan prinsip özünəməxsus şəkildə üzə çıxır” (s.57). Müəllifin fikirlərində yenilik, özünəməxsusluq diqqəti çəkir. Daim mütləq edən alim həmişə axtarışda olmuşdur. O, harda bir kitab olsaydı, ya eşitsəydi, soraqlaşdı tapardı. F.e.d. professor Abdulla Abasov “Əsl alim, gözəl insan və ustad müəllim” adlı məqaləsində yazır: “Bəxtiyar çox məhsuldar alim idi, tez-tez dövrü mətbuatda görünərdi. Təmkinli yaradıcılığı vardı, gec-gec yazardı, amma yaxşı yazardı. Faktları dəqiqliyi ilə seçər, yoxlayardı. Bir dəfə mənə dedi ki, eşitmişəm səndə N.Vəzirovun köhnə latın qrafikası ilə kitab halında çap olunan publisistik əsərləri var, onu mənə bir həftəliyə verə bilərsən? mən etirac etmədim, səhərisi gün həmin kitabı gətirdim. Kitabı görəndə kimi Bəxtiyarın üzündəki sevinci sözlə təsəvvür eləyə bilmirəm. Onun elmə, ədəbiyyata bağlılığı mənə də heyrət doğurdu”.

Bəxtiyar Məmməd zadə “Dil və ədəbiyyat” seriyasının 1977-ci il 3-cü sayında çap olunmuş “Vəzirovun ilk komediyalarında müsbət surətlər” adlı məqaləsində “Nəcəf bəy Vəzirov həyata və onun bədii inikası məsələsinə maarifçi dünyagörüşü mövqeyindən və realist cəhətdən yanaşırdı” yazır. Surətlərin səciyyəsinə verən müəllif başqa alimlərin fikirlərinə də öz münasibətini bildirir və yazır: “Yeri gəlmişkən, N.Vəzirovun ilk əsərlərindəki bu surətlərə münasibət məsələsinə də toxunmaq lazımdır. Bəzi alimlər bu obrazları “mənfi obrazlara nisbətən zəif və sönük çıxmış”, sxematik, hətta ibtidai sayırlar. Əlbəttə, bu qiymətvermədə müəyyən dərəcə həqiqət vardır. Lakin mənfi surətlərlə müqayisə nəticəsində irəli gələn bu fikirlə tam razılaşmaq çətindir, bəlkə də doğru olmazdı. Axı, əsərin bədii tamlığını, müəllifin həyati duyum və ifadəsinin xüsusiyyətlərini nəzərə almadan, əsərin müsbət və mənfi surətlərini müqayisə etmək, müsbətlərin zəifliyində dramaturqu günahlandırmaq bir qədər elmi görünür və deyildir. Belə müqayisə ancaq faktı qeyd edərək, onun elmi mahiyyətinə varmaya bilər” (s.40). Bəxtiyar müəllimin əvvəl tələbəsi, sonra gələn olan, Zeynəb İbrahimova “İnsanlıq alimi” adlı xatirəsində atası kimi sevdiyi, hörmət bəslədiyi Bəxtiyar Məmməd zadə haqqında isti və səmimi hisslərini oxucularla bölüşür və onunla ilk görüşünü xatırlayaraq yazır: “...Bəxtiyar müəllim asta yerləşdi ilə auditoriyaya daxil oldu. Sadə geyimli, təmkinli hər hərəkətindən bəlli olan bu gözəl insan bütün semestr boyu heç dəyişmədən əzəmətini, səbrini qoruyaraq XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi fənnini bizə sevdirdi”.

Sovet dövründə bir çox şair və yazıçıları dövrə görə dəyərləndirmək dəb idi. Bunun üçün də bəzi tənqidçilər yazıçıları istədikləri kimi qiymətləndirirdilər. Bəxtiyar Məmməd zadə “Dil və ədəbiyyat” seriyasının 1977-ci il 5-ci sayında gedən “N.Vəzirovun sovet dövrü dramaturgiyası” adlı məqaləsində dramaturq haqqındakı bəzi fikirlərlə, xüsusilə də onun qəhrəmanlarına süni təriflə razılaşmayaraq yazır: “Ümumiyyətlə, N.Vəzirovun sovet dövrü dramaturgiyasını süni yolla inqilablaşdırmaq meyl, yaxud kommunist qəhrəman axtararaq zəif və tam məhdud kimi qələmə vermək təşəbbüsü bəzi müəlliflərdə hiss olunur ki, bunların hər ikisi eyni dərəcədə yanlışdır. Dramaturqun sovet dövrü yaradıcılığında bəhs edərkən müəllifin dünyagörüşü ilə metod və üslub arasındakı əlaqələr baxımından vacib olan cəhətlərə xüsusi fikir verilməlidir ki, təhriflərə, süni tərif və ittihamlara yer qalmasın” (s.41). Filologiya elmləri doktoru, professor İfrat Əliyeva “Dünyadan bir gözəl insan getdi” adlı məqaləsində Bəxtiyar Məmməd zadə ömrünə, onun elmi fəaliyyətinə bir güzgü tutur, onu həm bir insan kimi səciyyələndirir, həm də bir alim kimi dəyərləndirərək yazır: “Mən deyirdim ki, Bakı Dövlət Universitetinin çoxsaylı

kollektivinin hamısı onu təvazökar bir insan, öz ixtisasını dərindən-dərin bilən sanballı müəllim və bir də nəfti tox, gözü tox əsil ziyalı kimi tanıyırdılar. Onun yaddaşına söhbət ola bilməzdi. Klassik ədəbiyyatımızın ən gözəl bilicilərindən biri idi. Ən mübahisəli məsələlərdə hamı Bəxtiyar müəllimi axtarar, o da özünəməxsus bir zarafatla, yumşaq gülüşü ilə gətirdiyi dəlillər əsasında mübahisəyə son qoyaraq deyirdi: “Hə, indi sakitləşdiniz, durum ayağa gedək havamızı dəyişək”. Çox qərribə idi, o hamının işinə yarayırdı”.

Tədqiqatçı “Dil və ədəbiyyat” seriyasının 1978-ci il 1-ci sayında dərc edilmiş “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” komediyası haqqında qeydlər” adlı məqaləsində N.Vəzirovun eyniadlı əsərinin ideya-bədii xüsusiyyətlərini açıqlayır, surətlərin səciyyəsinə dövrü, mühiti, feodal və kapitalist münasibətləri verir və yazır: “Maarifçi illüziyaları qıdalandıran da N.Vəzirovdə sinfi yanaşmanı yox, maarif və elmə əsaslanmanı da, “ümumiyyətlə, xalqdan danışmanı” da şərtləndirən müəyyən mənada tarixən həyatın özü, onun spesifikası idi. ancaq onu da unutmaq olmaz ki, obyektiv faktorla yanaşı, şəxsiyyətin özü ilə bağlı subyektiv amillər də (məsələn dinə bağlılıq, həlimlik və s.) var idi. Bütün ziddiyyətləri ilə milli həyata və xalqa bağlı olan dramaturqun idealı “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” komediyasında həm də müstəsna təzahür edir” (s.73).

Bəxtiyar Məmmədžadən, dram əsərləri üçün səciyyəvi olan dialoq və monoloq haqqında fikirləri də maraqlıdır. Onun “Dil və ədəbiyyat” seriyasının 1978-ci il 4-cü sayında çap edilmiş “N.Vəzirovun komediyalarında monoloq” adlı məqaləsi belə başlayır: “Dramaturji dilin əsas vahidləri dialoq və monoloqdur. Səhnə əsərinin müvəffəqiyyəti xeyli dərəcədə monoloq və dialoqdan yerli-yerində istifadə edilməsindən, bu vahidlərin tənəsübünü sənətkarcasına yaratmaqdan asılıdır. N.Vəzirov dramaturgiyasında monoloq, əsasən, həyati və təbiidir. Müəllif obrazın səhnədə tək qalmasını dramaturji hadisənin məntiqi-təbii momenti kimi yaratmağa nail olur. Monoloqun zəmini – səhnədə surətin təklənməsi, bir tərəfdən hadisələrin axarındakı təbii momentlə, digər tərəfdən isə obrazın mövqeyi və daxili aləmi zəruri tələbi ilə şərtlənir. Məntiqi və psixoloji zəmin, eyni zamanda ümumi və fərdi əsas üzərində yaradıldığı üçün monoloq yerinə düşür. Süni təmtəraq N.Vəzirov dramaturgiyasına yaddır. Onun komediyalarında monoloq obrazın mahiyyətini üzə çıxarıb tamaşaçıya çatdıran, fərdin düşüncə və duyğularını dolğun ifadə edən vasitədir, lakonik və tutumludur” (s.43).

Müəllif həmin seriyanın növbəti sayında dərc edilmiş “N.Vəzirovun komediyalarında dialoq” məqaləsində də dəqiq məntiqi fikirlərlə çıxış etmişdir. Onun N.Vəzirov yaradıcılığı ilə müxtəlif aspektdə işlədiyi məqalələri də eyni dəyərdədir: “N.Vəzirov publisistikasının realist üslubu”. N.Vəzirov yaradıcılığında dram janrı”, “N.Vəzirov publisistikasında bədii dil”, “N.Vəzirovun ədəbi-tənqidi görüşləri” və s. Təsadüfi deyil ki, N.Vəzirov yaradıcılığından yazan müəlliflər həmişə onunla məsləhətləşmiş, onun bu məqalələrinə müraciət etmişlər. Çünki onun dissertasiyası alimlərin qeyd etdiyi kimi N.Vəzirovlə bağlı ən gözəl tədqiqat işidir. Bəxtiyar müəllif həmişə gənc alimlərə kömək etmiş, onları düzgün səmtə istiqamətləndirmişdir. Vasim Məmmədəliyev “Gözəl alim, mehriban dost” adlı xatirəsində yazır: “Gələcək taleyini doğma Universitetimizə həmişəlik bağlayan Bəxtiyar 1979-cu ildə Nəcəf bəy Vəzirov haqqında namizədlik dissertasiyası müdafiə etdi. Həddindən artıq təvazökar olan Bəxtiyar özü haqqında danışmağı sevməzdi. O, dostlarını çox sevir, yoldaşlarına böyük qayğı göstərər, onlara əlindən gələni edər”.

Bəxtiyar Məmmədžadə bir sıra məqalələrində realizmlə bağlı dəyərli fikirlər səsləndirir. İstər ümumi məsələlər olsun, istərsə də bir yazıçının əsərləri olsun, müəllifin bu cərəyanla, onun görkəmli nümayəndələri ilə bağlı fikirləri öz tutumu, həqiqəti əks etdirməsi və anlaşıqlı izahı ilə diqqəti cəlb edir. Tədqiqatçı “Kitablar aləmində” jurnalının

1984-cü il 2-ci sayında işıq üzü görən “Realist yazıçı, dramaturq” adlı məqaləsində yazır: “N.Vəzirovun həyat yolu zəngin və ibrətamizdir, fəaliyyət dairəsi geniş və çoxcəhətlidir. O, hər şeydən əvvəl, böyük dramaturq və maraqlı publisistdir. Yaratıcılığının ideoloji səciyyəsinə görə, maarifçi demokratdır, estetika əsasına görə isə maarifçi realistdir. Humanist sənətkar bütün yaratıcılığı ərzində saf vicdanının səsinə dinləmiş, həyat həqiqətinə sadıq qalmağa, onun mahiyyətinə nüfuz etməyə səy göstərərək, istedadlı əsər yaratmış, cəsarətli və orijinal yazıçı kimi tanınmışdır. Öz məsləkinə həmişə sadıq olan ədib yazırdı ki: “Mənim bir haqdan və bir diə vicdanımın əziyyətindən savayı heç bir kəsdən qorxum yoxdur”. Ədibin bütöv şəxsiyyəti yaratıcılığında qabarıq şəkildə sezilir” (s.22).

Bəxtiyar müəllim biliyinə güvənib yazan müəlliflərdən deyildi, daim mütalibə edən, biliyini artırmağa səy göstərən, daim inkişafda olan alimlərdən idi. Onun qələmi həmişə iti, sərrast və həqiqət uğrunda mübariz idi. Dostu Ağahəsən Bədəlzadə “Bir ibrətli, bir həsrətli xatirə” adlı yazısında dostu haqqında yana-yana, qovrula-qovrula danışır. Bəxtiyar müəllimi hərtərəfli səciyyələndirərək yazır: “Mənim xatirələrimin lirik qəhrəmanı əziz və bənzərsiz tələbə dostum, sözün ən dürüst mənasında istedadlı alim, ləyaqətli vətəndaş, original insan olan və indi bizim xatirələrimizdə yaşayan Bəxtiyar Məmmədzadədir. Bəxtiyar sözün həqiqi mənasında fitri istedad idi. Lakin o bu istedadı kut kimi baxmırdı, onu zənginləşdirir, onu dərin mütalibə ilə artırır, elmdə onun üçün zirvə yox idi, əbədi pillələr var idi, o həmin pillələri böyük təmkinlə qalxırdı. O, fikir, düşüncə predmetinə hər tərəfdən baxırdı, hamıya məlum olanların içərisindən naməlum olanları tapırdı. Bəxtiyar son dərəcə dəqiq adam idi, lakin dəqiqlik onda quru pedantizm – xırdaçılıq psixologiyası yaratmırdı. O, özünə sadıq olmağı bacarırdı”.

Bəxtiyar Məmmədzadə N.Vəzirov haqqında yazarkən, digər müəlliflərə də müraciət etmişdir. Sevə-sevə tədqiq etdiyi dramaturqun sələfləri haqqında söz açan müəllif Adu-nun “Elmi əsərlər”inin “Dil və ədəbiyyat” seriyasının 1975-ci il, 6-cı sayında çap olunan “Layiqli xələf” adlı məqaləsində Qasım bəy Zakirin yaratıcılığında söz açır. Onun satiralarını təhlil edir, Zakiri maarifçi-realist kimi təqdim edərək yazır: “Zakir yaratıcılığında üzə çıxan bir cəhət də qeyd edilməlidir. Onun yaxşı şeirlərində, eləcə də dərin məzmunlu satiralarında göstərmənin faktikliyi, təsvirin naturaya yaxınlığı özünü göstərir. bu da bir tərəfdən klassik-romantik üslubdan ayrılmaq və uzaqlaşmaqla, müəyyən qədər həcv ənənəsi ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən və əsas etibarilə maarifçi realizmin səciyyəsi ilə əlaqədardır (s. 42). Zakir yaratıcılığını səciyyələndirən müəllif bir qədər sonra Nəcəf bəy Vəzirova keçir və məqaləni belə bitirir: “Beləliklə, Q.Zakir yaratıcılığı öz öz mahiyyəti və əsas xüsusiyyətlərinə görə maarifçi realizmə daxil edilə bilər və onun tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilməlidir, şairin dünyagörüşünün və sənətinin bir sırta xüsusiyyətləri onu ilk maarifçiliyin mötədil qoluna yaxınlaşdırır; o bütövlükdə N.Vəzirovun yaratıcılığının, metod və üslubunun ideya sələflərindən biri kimi də diqqəti cəlb edir. N.Vəzirov isə müəyyən mənada onun layiqli xələfidir” (s.44).

Bir çoxları müdafiə etdiyi obyekt haqqında nə yazır, onunla kifayətlənir. Bəxtiyar müəllimin arxivinə baxanda isə təkcə dissertasiya yazdığı N.Vəzirov və S.Ə.Şirvani deyil, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin bir çox simaları haqqında dəyərli fikirlərin yer aldığı onlarla yazı görürük. Bu yazılardan ədəbiyyatımızda zirvə olan ədiblərdən: dahi Füzuli də boylanır, Xətai də, Abbasqulu ağa Bakıxanov da boylanır, Mirzə Fətəli Axundzadə də, Molla Pənah Vaqif də, Əbülqasim Nəbati də, Mirzə Əbdülxaliq Yusif də, Mirzə Ələkbər Sabir də, İsmayıl bəy Qutqaşını da. Bəxtiyar Məmmədzadə bütün ömrünü bu ədibləri tədqiq etməyə və onları tələbələrinə öyrətməyə sərf elədi (S,Ə. Şirvani ilə bağlı tədqiqatları geniş olduğu üçün ayrıca məqalədə bəhs açılmışdır). Onun “Dil və ədəbiyyat” seriyasının 1973-cü-cü il, 6-cı sayında çap olunan “A.Bakıxanovun bədii yaratıcılığında realizm” adlı

məqaləsi maarifçi realizmin görkəmli nümayəndəsi, bədii və elmi əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatına gözəl töhfələr vermiş alim, şair, ictimai xadim Abbasqulu ağa Bakıxanovun bədii yaradıcılığına həsr edilmişdir. Müəllifin əsərlərini təhlilə çəkən alim onun yaradıcılığının səciyyəvi cəhətlərindən bəhs edir və yazır: “A.Bakıxanov maarifçi realizmin ilkin nümayəndəsidir. Bu realizm onun yaradıcılığında inkişaf edir, formalaşır, lakin bitkinləşmir. Bakıxanovun bədii irsi estetik konsepsiyaca statik deyildir, yeni keyfiyyətlərlə zənginləşən yaradıcılıqdır. Odur ki, əsərlərinin metod və üslubundan danışarkən onların yazılma tarixini də nəzərdə tutmaq lazımdır (s.51). Müəllif öz tədqiqatında müqayisəli yolu seçir, müqayisələr apararaq fikrini belə bitirir: “Beləliklə, Bakıxanov realizmi estetik konsepsiyası ilə Vaqif, Vidadi realizmindən fərqlənir: bu, təşəkkül və formalaşma prosesində olan maarifçi realizmdir, milli intibah realizmindən qidalanır və rus, Qərb realizmindən istifadə edir, milli spesifikasiyası ilə seçilir, nəhayət, bu realizm Azərbaycan maarifçi realizminin mötədil qoluna daxildir (s.55). Alim BDU-nun “Dil və Ədəbiyyat” jurnalının 2008-ci il, 4-cü sayında çap olunan “Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi bədii bədii yaradıcılığı ilə realizm haqqında (fragmentlər)” adlı məqaləsində mənəvi dəyərlərdən bəhs edərək yazır: “A.B.Qüdsi lirikasında əsas ideya istiqamətlərindən biri maarifçi dünyaduyumunun ifadəsidir, din və dünya zövqü vəhdətinin verilməsidir; əql və dinə, həqiqət və ədalətə, özünüdərkə, təbii-yaxşı insan-vətəndaş olmağa çağırışdır”. F.ü.f.d. Elçin Məmmədov “Unudulmaz insan” adlı xatirəsində Bəxtiyar müəllimin klassik şeirimizin, əruzun gözəl bilicisi olduğunu, onlara XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatını tədris etdiyini, Azərbaycan ədəbiyyatından, əruz nəzəriyyəsiindən xüsusi ixtisas kursu keçdiyini qeyd edərək yazır: “Onun A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, İ.Qutqaşanlı, Heyran xanım, Q.Zakir, S.Ə.Nəbati, M.F.Axundzadə, X.Natəvan, S.Ə.Şirvani və digər görkəmli yazıçı və şairlərin yaradıcılığına həsr etdiyi mühazirələri elmi faktlarla zənginliyi, problematikliyi ilə seçilir, tələbələrə XIX yüzillik Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı ətraflı təəssürat yaradırdı. Xüsusən S.Ə.Şirvani haqqında mühazirəsi bizim hər birimizdə bu görkəmli Azərbaycan şairinin yaradıcılığına böyük maraq oyatmışdı. Sonralar Bəxtiyar müəllim mənim diplom işimə opponent rəyi yazdı, əsl alim, əsl müəllim kimi münasibət bildirdi. Bu insanın şəxsiyyət kimi bütövlüyünü bir daha dərk etdim”.

Bəxtiyar Məmmədzadə “Heca vəznində bölgü” adlı məqaləsində Vaqifin 11 hecalı şeirlərini Vidadi, Zakir və Nəbati yaradıcılığı ilə müqayisədə təhlilə çəkir və sonra bir qədər əvvələ gedib Xətəinin 11 hecalı şeirlərinə keçid alır və heca vəznli şeirdə bölgü mənzərəsini gözümüz qarşısında canlandırır. “Bədii forma və müəyyənlik” adlı məqaləsində bədii əsərin formasının təyin olunmasından və ölçülərindən bəhs edir. Əvvəldə dahi Füzulinin “Məni candan usandırdı...” qəzəlini təhlilə çəkir, sonra Xurşidbanu Natəvan yaradıcılığına keçir və şairin iki əsərini tədqiqata cəlb edir. Burada qəzəllərin əruzda olmağına baxmayaraq, həm də gəraylı formasında heca vəzninin şərtlərini də ödədiyini diqqətə çatdıran müəllif bu əsərləri aşiq yaradıcılığı, xalq şeiri ilə bağlayır. Məqalədə Natəvanın “Bilən bu dərdimi yoxdur bu halətdə, bu halətdə, Tutubdur könlümü möhnət bu firqətdə, bu firqətdə” və “Qoyubdur intizarında, neçin gəlməz, neçin gəlməz, Həmişə ahü zarında, neçin gəlməz, neçin gəlməz” mətləli qəzəllərində söhbət gedir. Tədqiqatçı birinci qəzəl haqqında “...X.Natəvanın bu şeiri daxili qafiyəli qəzələ oxşasa da, oxşadılsa da, əslində gəraylı sayıla bilər və təbii ki, sayılmalıdır; burada gəraylıya çevrilmə imkanından deyil, əksinə gəraylının qəzələ çevrilmə imkanından danışılarsa, daha düz olardı, bu nümunədə qəzələ-müsəmmət şəkildən danışmaq əsassızdır. (Füzuli qəzəli ilə gəraylıya çevrilmə, Nəvan gəraylısı ilə qəzələ çevrilmə imkanı reallıqmışdır)” və ikinci qəzəldən söz açarkən “X.Natəvanın “neçin gəlməz, neçin gəlməz” təkrirli şeiri isə daha çox qəzələ çevrilmə imkanlı gəraylıdır. Qəzəlin qafiyə sistemini

ödəmədiyinin fərfinə varılmadan, ənənəvi olaraq bu şeir qəzəl kimi verilir...” yazır. “Bədii forma və müəyyənlik” silsiləsindən olan “Bəhri-təvil və ya uzundərya” adlı məqaləsində XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra görkəmli nümayəndələrinin əsərlərini təhlil edir, bəzi “bəhri-təvil” adlandırılan əsərlərin bəhri-təvil olmadığını diqqətə çatdırır. Burada digər müəlliflərin fikirlərindən də istifadə edir və iradlarını bildirir. Bu məqalələr haqqında geniş bəhs açmaq imkanımız yoxdur. Düzünü desək, buna biliyimiz də yetmir. Çox təəssüf edirəm ki, tələbək illərində Bəxtiyar müəllimdən öyrənməli olduğum çox şeyi öyrənməyə cəhd etmədim... Filologiya elmləri doktoru, professor Sənan İbrahimov “Bəxtiyar müəllimi xatırlayarkən...” adlı yazısında onun xatirələrdə istedadlı alim kimi qaldığını, əruz elmini gözəl bildiyini, əruzda yazılmış şeirlərin bəhrini təyin etmək bacarığına universitetdə yalnız onun qadir olduğunu vurğulayaraq yazır: “Onun tədqiqat sahəsi XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı idi. Həmin dövr klassiklərimizin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı elə incə məqamları bilirdi ki, onları bundan sonra bilmək üçün dərin tədqiqatlar aparmaq lazımdır”. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Bəxtiyar Əsgərov “Bəxtiyarlar ölmür” adlı məqaləsində sevimli müəlliminin əsərlərinin ədəbi ictimaiyyətin, tələbələrin, müəllimlərin, tədqiqatçıların diqqətini cəlb etdiyini, hələ bundan sonra da diqqət mərkəzində olacağını xüsusi vurğulayaraq yazır: “Bəxtiyar müəllimin sağlığında hər bir məqaləsinin, Mirzə Şəfi, Qasım bəy Zakir, Nəcəf bəy Vəzirov, M.F.Axundov və s. böyük ədəbi simalarımızın həyatı və ədəbi fəaliyyəti haqqında sanballı məqalələrinin, əsərlərinin elmi dərjələrdə, mətbuatda işıq üzü görməsi, yeni kitablarının nəşri, adətən ədəbiyyat aləmində xüsusi hadisəyə çevrilirdi. Elə buna görə də onun tədqiq etdiyi dövrə müraciət edən tədqiqatçılar Bəxtiyar müəllimin kitablarını, məqalələrini nəzərdən keçirməyi unutmamış və heç vaxt da unutmayacaqlar”.

Bəxtiyar Məmmədzadə “M.F.Axundov dramaturgiyasında konflikt və xarakter” adlı məqaləsində dramaturqun yaradıcılığına xas olan maarifçilik ideyasından, realist estetikadan, əsərlərdəki konfliktin əsasında duran məsələlərdən, problematikadan bəhs edir, konfliktin ictimai səciyyəli olduğunu vurğulayır, konfliktin süjet və kompozisiya biçimində paralelliyin rolunu qeyd edir, “M.F.Axundov dramalarının və povestinin çap olunduğu kitabı “Təmsilat” adlandırır” yazır və əsərlərin səciyyəsinə verir. Müəllif “Mirzə Fətəli “Təmsilat”ı və təmsil anlayışı” adlı məqaləsinə isə belə başlayır: “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı yeni dövr ədəbiyyatı olaraq müasir mənada dünya miqyasına çıxışla səciyyələnir. Dünya ədəbi prosesinə qovuşma mərhələsində, dünya miqyasına

çığış zamanında yeniləşmə-uyğunlaşma, uyuşma, uzlaşdırma ehtiyacı yaranır, əməli işdə, yaradıcı fəaliyyətdə ehtiyacları ödəyən, övqə və yanaşmanı, münasibəti ifadə edən işçi terminlər – işlək olan anlayışlar istifadə edilir, müəyyən mənada həm də sınaqdan keçirilir. XIX əsrdə - müasir filoloji terminologiya stabilləşmədiyi zamanda, sabitləşmədiyi, ənənəviləşmədiyi dövrdə müxtəliflik, fərqlilik təbii hal idi. bütövlükdə tarixi inkişaf prosesində bu, təbii görünür, XIX əsr ədəbi-filoloji fikrində də özünü göstərir” və Axundovun “təmsil” sözünü komediya mənasında işlətdiyini, təmsillə komediya arasında möhkəm mənə əlaqəsi olduğunu qeyd edir və bəzi məqamlara, tərcümədəki yanlışlığa münasibətini bildirir. Filologiya elmləri doktoru, professor Sənan İbrahimov “Bəxtiyar müəllimi xatırlayarkən...” adlı yazısında Yadımdadır, Şərqsünaslıq fakültəsində oxuyurdum, müəllimimiz Raifə xanım idi. bir dəfə necə oldusa onu Bəxtiyar müəllim əvəz etdi. O, M.F.Axundov barədə elə dərin elmi məlumatlar verdi ki, tələbələr yığışb qərara gəldilər ki, ərizə ilə müraciət edək, bundan sonra dərsləri bizə Bəxtiyar müəllim keçsin. Ancaq bu təşəbbüsə özü mane oldu ki, müəllim yoldaşı inciyə bilər”.

Bəxtiyar Məmmədzadənin “İsmayıl bəy Qutqaşının “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsi (tərcümə haqqında qeydlər)” adlı məqaləsində də dərin fikirlərin şahidi

oluruq. Müəllif əsərin müxtəlif çaplarını müqayisə edir, araşdırmalarını təqdim edir, öz münasibətini açıqlayır, Azərbaycan nəsrinin ilkin əsərini dəyərləndirir və sonda fikrini belə yekunlaşdırır: “Nəzərə çarpan bəzi cəhətlərin üzərində müxtəsər şəkildə dayanmaqda məqsəd “Rəşid bəy və Səadət xabnım” əsərinin fransızdilli mətninin linqvistik təhlili zərurətinə, hekayənin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin dürüstlük dərəcəsinin araşdırılması vacibliyinə mütəxəssislərin diqqətini cəlb etməkdir”. Filoloq İlhamə Əliməmmədova (Dağlı) “Dünyada yaxşı insanların biri də azaldı” adlı xatirəsini Dədə Qorqudun sözləri ilə başlayır, “gəlimli-gedimli, bir ucu ölümlü dünya”da bəzi insanların yaşayıb, özündən sonra heç bir iz qoymadıklarını, bəzilərinin isə əməllərlə daima yaşadıklarını və insanların qəlbində əziz xatirə kimi qaldıklarını yazır və sevimli müəllimi Bəxtiyar Məmmədzadənin də ikincilərdən olduğunu vurğulayaraq onunla bağlı xatirələrini oxucularla bölüşür: “Yadımdadır, Bəxtiyar müəllim bizə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı fənnindən dərs deyirdi. Bir dəfə İsmayıl bəy Qutqaşının “Rəşid bəy və Səadət xanım” əsərini öyrənməyə vermişdi. Mən də əsəri oxuyub dərsə gəlmişdim. Bəxtiyar müəllim “Kim dərsə hazırdır, kim danışar” deyərək soruşanda, mən əlimi qaldırdım...”. Müəllif həmin dərsdə dərs danışmağa çıxanda hər şeyi unutduğunu, Bəxtiyar müəllimin onu vəziyyətdən çıxarmaq üçün suallar verdiyini və müəllimlə tələbə arasındakı maraqlı dialoqu verir, həmin anları o qədər maraqlı təsvir edir ki, lap yadıma Bəxtiyar müəllimin dərsi düşür...

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqindən və tədrisindən söz düşəndə Bəxtiyar Məmmədzadəni Feyzulla Qasımzadədən sonra böyük tədqiqatçı-alim hesab edirlər. Filologiya elmləri namizədi, dosent Rəhilə Quliyeva “Qısa ömür ərzində kamillik zirvəsini fəth edən alim – Bəxtiyar Məmmədzadə” adlı məqaləsində də bunu vurğulayır, sadəlik, təvazökarlıq, səmimiyyət, əsl ziyalıya məxsus gözəl keyfiyyətlərin Bəxtiyar Məmmədzadədə təcəssüm etdiyini, onun bütün ömrünü axtarışlara, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına gözəl töhfələr verməyə, daim elmimizin inkişafı üçün çalışmağa, gərgin əmək və zəhmətlə ədəbiyyatşünaslığımız üçün əhəmiyyət kəsb edən əsərlər yaratmağa sərf etdiyini bildirir, Hüseyn Arifin “Alim tanıyıram qoca Qafqazın Çeşmə tək durulub dibindən çıxır” misralarını sitat verərək yazır: “Bəxtiyar Məmmədzadə həqiqətən də, qoca Qafqazın çeşmə tək durulub dibindən çıxan alimlərdən idi.

Cəsarətlə demək olar ki, akademik Feyzulla Qasımzadədən sonra XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli mütəxəssislərindən biri Bəxtiyar Məmmədzadə idi”. Bəxtiyar Məmmədzadənin 2001-ci ildə işıq üzü görən “Feyzulla Qasımzadə (Ömrün yüz ili)” adlı kitabı ədəbiyyatşünaslıq tariximizdə silinməz iz buraxan akademik Feyzulla Qasımzadənin həyat və yaradıcılıq yolundan bəhs edir, kitabda akademikin bənzərsiz şəxsiyyəti, ədəbi siması Bəxtiyar Məmmədzadə qələmində işıqlandırılır. Kitabın redaktoru f.e.d. Şamil Salmanovdur. Görkəmli akademikin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş kitabın əvvəlində “F.S.Qasımzadə haqqında yazmaq XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindən tarixi aspektdə bəhs etmək, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf prosesinin elmi-filoloji mənzərəsinin və alimin buna münasibətinin təhlili deməkdir; Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının XX əsr tarixindən, ədəbiyyat tariximizin bir elm kimi müəyyənlişməsi və inkişafı prosesindən yazmaqdır; Azərbaycan filologiyasının XX əsr bioqrafiyasını nəzərdən keçirib bu prosesdə onun yeri və mövqeyini, xidmətlərini, səmərəli və perspektivli fəaliyyətini araşdırmaqdır; ideoloji, estetik, filoloji nəaliyyət və problemlərə toxunmaq, bu fonda ardıcıl, sistemli və sürəklili inkişaf edib təkmilləşən, zamanın axarında elmiyi qoruyub saxlamaqla müasirləşən alim münasibətini, tədqiqatçı yanaşmasını, müəllim təcrübəsini öyrənməkdir; nəaliyyətlərin elm tarixinin aktivinə daxil edilməsidir, əldə olanların və əldə edilənlərin layiqincə və dəyərinə qiymətləndirilməsi, elmi və rəşadət təminatının təmin olunması və inkişafın zəmininin yaradılmasıdır” yazan müəllif,

bütün bu sadaladıqlarını kitabda əks etdirmiş, akademik həyatına, yaradıcılığına, şəxsiyyətinə güzgü tutaraq, oxuculara dəyərli bir hədiyyə təqdim etmişdir.

Bəxtiyar Məmmədzaadənin XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı məqalələri çoxdur. "Heca və əruz vəzninin əlaqəsi haqqında", "Ədəbi məclislər və müasirlik", "Dirilti aləmi eşqin nidası" və s. məqalələrdə də müəllifin özünəməxsus təhlil, tədqiq metodlarını görür, yüksək intellektual səviyyəli əsil alim sözünü eşidirik. Bu məqalədə o tədqiqat işlərinin hamısından danışmaq qeyri-mümkündür. Biz imkan daxilində bəzi məqalələrə nəzər saldıq və alimin dəyərli fikirlərini və onun haqqındakı fikirləri oxuculara çatdırmaq istədik.

Ədəbiyyat:

1. Məmmədzaadə. B. Zirvədən-zirvəyə (Seçmə məqalələr toplusu) / Bəxtiyar Məmmədzaadə. Bakı: Ecoprint, 2012.
2. Məmmədzaadə B. Feyzulla Qasımzaadə (Ömran yüz ili) / Bəxtiyar Məmmədzaadə. Bakı: "Azərb. Un-ti" nəşriyyatı, 2001.
3. Xatirələrdə yaşayan Bəxtiyar: toplusu. Bakı: Elm və təhsil, 2012.
4. ADU-nun Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1973, № 6.
5. ADU-nun Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1975, № 6.
6. ADU-nun Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1977, № 1, 3, 5.
7. ADU-nun Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1978, № 1, 4.
8. Kitablər aləmində, 1984, № 2.
9. Dil və ədəbiyyat / BDU. 2008, 2009.
10. Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri. Bakı, 2009.

Сонаханым Хадыева

ИССЛЕДОВАТЕЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ XIX ВЕКА

Резюме

Видный исследователь азербайджанской литературы XIX века Бахтияр Мамедзаде всю свою жизнь посвятил обогащению литературоведческой науки, подготовке научных кадров в этой области. Написанные им статьи, диссертации на основе творчества Н.Везирова и С.А.Ширвани, а также обширные статьи, посвященные основным вопросам литературоведения, творчеству А.Бакиханова, М.Ф. Ахундова, Р.Эфендиева, Х.Натаван, А.Набати, Г.Закира, М.А.Юсифа и других и сегодня находятся в центре внимания ученых и специалистов.

Ключевые слова: Бахтияр Мамедзаде, литература, статья, исследование, произведение.

Sonakhanım Khadiyeva

RESEARCHER OF XIX CENTURY AZERBAIJANI LITERATURE

Summary

A prominent researcher of 19th century Azerbaijani literature Bakhtiyar Mammadzadeh, devoted his entire life to the enrichment of literary criticism, the training of scholars and specialists. His dissertations, articles on the mastery of N.Vazirov and S.A. Shirvani, as well as the main issues of literary criticism and the extensive articles about A.Bakikhanov, M.F.Akhundov, R. Afandiyev, Kh.Natavan, A.Nabati, G.Zakir, M.A.Yusif and etc. are the spotlight of scientists and researchers.

Key words: *Bakhtiyar Mammadzadeh, literature, article, research, work*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 06.04.2022

*Filologiya elmləri doktoru Nailə Səmədova tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur.*